

La norma i la traducció

Joaquim Sala-Sanahuja

Vicedegà d'Ordenació Acadèmica de la Facultat de Traducció i d'Interpretació
de la Universitat Autònoma de Barcelona

En els més de cent anys accidentats de procés de normalització del català, la traducció ha ocupat un lloc central en la recerca i en la fixació dels models lingüístics moderns. Sovint inseparable de la creació literària, la traducció proporcionava a molts dels nostres escriptors un model de llengua que era comparable, instrumentalment, al de les altres llengües modernes europees. També els acostava als corrents ideològics i estètics del moment, i s'abolien de passada els terminis eixorcs que exigia, fins i tot durant el romanticisme, la incorporació del nostre país a l'expressió i a les idees de la modernitat.

Paradoxalment, el reconeixement de la tasca de fixació lingüística dels traductors, tan fecunda d'ençà del modernisme i sobretot d'ençà dels anys deu del segle passat —en què destaca la figura de Josep Carner—, ha quedat relegada a l'àmbit dels estudis d'alta especialització traductològica, que, a més, al nostre país es troben en una fase incipient. En aquesta manca de relleu hi ha contribuït, sens dubte, una de les premisses essencials de l'ofici traductiu: la discreció. El traductor, en efecte, és una ombra amb prou feines entrevista al caire d'un mot, d'una expressió, i la seva virtut més celebrada consisteix precisament a no ser vist, tot i trobar-se omnipresent al text. Aquest *effacement* en benefici de l'autor, del text estranger, la seva presència furtiva i mimètica, l'ha portat sovint a no intervenir en els debats que l'afectaven directament com a creador i experimentador de models de llengua, i gairebé ningú no li ho ha tingut en compte. Servent del text estranger, al traductor li costa de veure's com a senyor d'una llengua que renova i engrandeix fins més enllà d'on l'ha trobada.

Les Jornades per a la Cooperació en l'Estandardització Lingüística del català que ara comencen són, en aquest sentit, una innovació que hem de celebrar. I cal agrair a la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans aquesta acció de reflexió i de debat amb la participació massiva de traductors i de traductòlegs, a la qual s'afegeix la nostra Facultat de Traducció i d'Interpretació de la Universitat Autònoma de Barcelona, que ja fa, comptant les diverses etapes de la seva història, vint-i-vuit anys que treballa en aquest camp. Cal fer esment també, en aquest punt, de centres semblants de diverses universitats de la xarxa de l'Institut Joan Lluís Vives: la Universitat Pompeu Fabra de Barcelona, la Universitat Jaume I

de Castelló, la Universitat de Vic, la Universitat d'Alacant i, en fases molt inicials, la Universitat de Perpinyà i la Universitat de les Illes Balears. D'altra banda, els nous àmbits de contacte entre les cultures, la interculturalitat creixent, signe destacat del nostre moment i sens dubte dels anys venidors, ha generat noves formes traductives, gèneres traductius diferents, per dir-ho així, i sobretot efectes encara poc estudiats —però molt importants— sobre la llengua. Gèneres com la «traducció desconeguda», que abasta sectors tan importants de la comunicació com són ara la publicitat, la producció audiovisual, els llenguatges tècnics, incideixen en la nostra realitat lingüística amb unes aportacions que cal analitzar. Sobretot en la mesura que són formes traductives fonamentades en uns valors i limitades per uns paràmetres que tenen ben poc a veure amb l'idealisme —si em permeteu l'expressió— de la traducció literària, a la qual em referia al començament. Fenòmens com ara la indiferenciació del missatge català respecte de l'original castellà, per exemple, per motivacions estrictament pràctiques i sovint econòmiques, freqüents en aquest sector, entren en contradicció amb els principis més elementals de la traducció clàssica i, en general, amb la singularització de les llengües, un dels factors més importants en la delimitació de l'estàndard. Un altre gènere acabat d'estrenar, però que s'ofereix al traductor i al lingüista amb un caràcter quasi revolucionari, és el de la traducció automàtica i de la traducció assistida. És un fet que aquests darrers cinc anys, amb l'evolució vertiginosa de les eines informàtiques, l'ofici del traductor s'ha transformat radicalment, fins a extrems que fa poc eren inimaginables. Les noves eines permeten ara de pensar el traductor de demà, però de demà mateix, com un mixt de lexicògraf-programador, de lingüista contrastiu i de corrector d'estil. Però la utilització de les noves eines meravelloses no deixa de tenir efectes secundaris, sobretot en la llengua. Més enllà del tòpic optimista amb què se solen presentar els nous invents d'ençà de mitjan segle XIX, la tercera part d'aquestes Jornades, que ocuparà tot el dia de demà, la dedicarem a sospesar-ne les possibilitats i els efectes, sobretot en la llengua, que és sotmesa tanmateix a uns constrenyiments trasbalsadors i en molts casos nocius.

No cal dir que el conjunt d'aquestes reflexions s'ha de posar en relació amb el fenomen que d'ençà dels anys vuitanta s'ha anomenat «crisi de les llengües»: una percepció negativa de l'evolució de l'ús de les llengües, especialment pel que fa als registres formals, i la polèmica sobre l'adaptació de la norma a la nova situació. Una «crisi» que, real o imaginària, es manifesta en totes les llengües, encara que de manera molt diversa, com veurem.

Esperem, finalment, que els treballs d'aquestes Jornades siguin el començament d'un llarg seguit de col·laboracions i d'iniciatives amb les quals els traductors, desempallegats de la discreció que els caracteritza, participin com cal en la dinàmica d'estandardització de la nostra llengua.

La noció d'estàndard i els estàndards estrangers

L'aparició de la llengua estàndard en la gran majoria dels àmbits lingüístics moderns té, com sap tothom, la justificació primordial d'afavorir la intercomunicació entre grups pertanyents a un mateix substrat lingüístic. I un objectiu segon, no pas menys important: donar cohesió a aquests grups, que adquireixen consciència de pertànyer a una mateixa comunitat lingüística i, per tant, a una mateixa comunitat *tout court*. En aquest sentit, quan les condicions històriques ho han afavorit, la llengua ha estat sovint una mena de pal de paller per a la constitució de les nacions modernes.

L'estàndard, doncs, com a instrument que fa aflorar o que institueix la identitat d'un grup. I això mitjançant una mena de dialèctica: per una banda, estableix uns lligams supradialectals; per l'altra, un contrast amb l'exterior.¹ L'estàndard uneix el grup, que el veu com a llengua pròpia, i alhora el segrega dels altres grups circumdants. No hi fa res si l'estàndard es limita als àmbits d'utilització formal de la llengua, i es mantenen, en canvi, les varietats en altres àmbits informals. Finalment, l'estàndard, que es pot considerar en molt casos com una llengua ideal, també té, en el grup que el veu com a propi, una funció simbòlica: llengua referencial,² d'excel·lència, precisa, exacta, aconsegueix l'adhesió dels usuaris pel seu prestigi.

Tot i això, no n'hi ha prou amb el prestigi. Només cal veure què va passar amb el llatí clàssic. El seu prestigi va perdurar fins molt ençà del període de gramatització de les llengües vulgars, que comença durant el segle xv: llengua perfecta, sublim, «incorruptible», no es va poder imposar per damunt dels antics llatins vulgars i l'ús es va veure progressivament restringit a uns àmbits de l'expressió en què la finalitat ja no és ben bé la comunicació, com ara en la litúrgia catòlica. Sense poder, o amb un poder restringit al si d'unes institucions que no el renovaven, el llatí clàssic es va anar esllanguint a l'interior d'una norma fossilitzada, igual que el grec o que l'antic egipci.

El francès, gramatitzat molt aviat (segle xv), servit també molt aviat per diverses generacions de grans escriptors, i que va adquirir a Europa, a les corts i entre la noblesa, un prestigi immens, s'ha imposat en realitat per tot el territori de la corona francesa i de la França actual a força de decrets i de multes, de l'Ordre de Villers-Cotterêts, el 1539, fins al decret Toubon, aquests darrers anys, tot passant per l'*Informe sobre la necessitat i els mitjans d'anorrear els patois i universalitzar la llengua francesa* de l'Abbé Grégoire, un capellà revolucionari que va ser el primer bisbe «constitucional».

El poder, de vegades practicat sense miraments, com en el cas francès, o amb manifestacions més pragmàtiques, com en el de l'anglès, és l'altre factor necessari perquè es produeixi el procés social d'adopció d'una llengua estàndard. Tot procés d'estandardització efectiva es produeix

1. Gabriel BIBILONI, *Llengua estàndard i variació lingüística*, València, Edicions 3i4, 1997, p. 24.

2. Carles CASTELLANOS, *Llengua, dialectes i estandardització*, Barcelona, Octaedro, 2000, p. 53, i també Xavier LAMUELA, *Català, occità, friülà: Llengües subordinades i planificació lingüística*, Barcelona, Quaderns Crema, 1987, p. 67.

només quan el grup té la voluntat i la capacitat d'imposar-lo. Per això ha de ser entès, al capdavall, com un gest polític, amb unes conseqüències polítiques determinades. Aclucar els ulls davant d'aquesta evidència no serveix de res. És impossible, al meu parer, de pensar aquesta qüestió en termes d'arcadisme sociolingüístic, que tindrà només una funció perversa en el debat que sens dubte ha de sorgir. D'altra banda, aquesta qüestió ja és vella. Els humanistes i Dant mateix s'hi havien confrontat.³

La «llengua literària»

Tradicionalment, la llengua estàndard era coneguda com a «llengua literària». «Llengua literària» o «llengua escrita», en la mesura que es tractava del model lingüístic que es podia socialitzar més fàcilment. Van ser els anglesos, si no m'equivoco, els qui van inventar la nova fórmula d'«estàndard» per designar l'anglès que havia de ser ensenyat a les escoles de tot l'Imperi.⁴ Es pot dir que, fins al segle xx, això que ara entenem com a llengua estàndard era efectivament la llengua literària, una llengua normalitzada gramaticalment i estilística segons uns cànons que evolucionaven lentament a partir dels autors clàssics de la mateixa llengua o d'algunes traduccions importants, com és ara la Bíblia, en els casos de l'alemany i de l'anglès. Però la formació d'aquesta llengua literària única presenta divergències notables en el cas de les llengües modernes europees. Gabriel Biliboni,⁵ seguint altres autors, distingeix tres models d'estandardització, segons la participació de les varietats lingüístiques en la construcció de la llengua comuna. Aquests models diferents expliquen també de vegades l'evolució històrica i la situació actual de la llengua literària. Trobem, en primer lloc, el *model unitarista*, en què una varietat geogràfica constitueix la base de l'estàndard; el *model compositiu*, en segon lloc, més modern, que construeix l'estàndard a partir d'una síntesi de diverses varietats; i finalment els *models autònoms*, quan es creen diverses llengües estàndard a partir d'un mateix grup lingüístic.

Al primer model pertany clarament l'italià: els prínceps toscans del Renaixement feien traduir els clàssics grecs i llatins, que ells ja no entenien, al toscà, que era a més la llengua que Dant va transformar de vulgar en sublim (*volgare illustre*). El poeta de la *Divina Comèdia* té a més a més el mèrit d'haver entès la nova llengua literària que sorgia del parlar noble florentí com una llengua ideal, culturalitzada, derivada de la llengua viva, però ja diferent, autònoma (en realitat, va ser sovint vista com «artificial»). D'aquesta manera Dant delimitava teòricament, al seu *Convivio*, anticipant-se a totes les altres llengües modernes, les característiques i la funcionali-

3. Vegeu Josep M. NADAL, *Llengua escrita i llengua nacional*, Barcelona, Quaderns Crema, 1992, p. 80.

4. Els treballs de la *Revised Standard Version* de la *King James Bible* anglesa comencen durant la dècada del 1880. Hi figuren expressions corrents, considerades no literàries, més a prop de la llengua parlada, i s'hi eviten els arcaïsmes. Al cap de poc, apareix una *American Standard Version*, en l'estàndard americà.

5. Gabriel BIBILONI, *Llengua...*, 1997, p. 40.

tat de la llengua literària italiana. El prestigi, l'«arte», de la nova llengua culta va cohesionar, en part, el grup lingüístic italià, malgrat la manca d'«armes», que en la terminologia de l'època, que també feia servir Dant, designava el poder polític.

Un altre cas d'estàndard unitarista, encara que no pas tan clar, és el del francès, que prové poc o molt del vulgar parlat a l'Île de France. A l'època que sorgeix la primera literatura en francès, el prestigi literari de l'occità, que havia estat la primera llengua vulgar a prendre el relleu dels poetes llatins, havia declinat per raons que són també polítiques —la desaparició o la francesització de les classes nobles, paral·leles a la pèrdua d'influència política. El francès és, sens dubte, de les llengües occidentals, la primera que va conèixer un procés d'estandardització. Es tractava, ja de bon començament, posem ara fa uns vuit segles, de constituir una llengua autònoma, de cultura, que ocupés l'espai social que anaven cedint el llatí i les llengües vulgars de cultura escrita, especialment l'occità, amb una atenció especial a la substitució administrativa. Es pot parlar també, en el cas francès, d'una planificació lingüística que comença pròpiament durant el segle XVI, i que combina la creació de gramàtiques, de diccionaris i d'altres instruments i institucions lingüístics amb l'acció legislativa.⁶ Però la clau de l'estandardització actual prové sens dubte del sistema escolar, que va perpetuar l'ensenyament de la llengua i de la retòrica (amb l'antiga *imitatio* de Quintilià com a base) i el va projectar en les extenses capes socials escolaritzades durant el segle XIX. Si la Revolució, a finals del segle XVIII, intenta imposar a tots els individus de França, en nom de la igualtat, una llengua única, les condicions sociològiques no li són fàcils (es calcula que a mitjan segle XIX, al territori actual de França, hi havia entre un 30% i un 40% de la població que no entenia el francès), i caldrà esperar fins a la llei de Jules Ferry, que instituïa l'ensenyament primari laic, gratuït i obligatori (1881), per assolir una socialització real de l'estàndard, tot i que la implantació efectiva es produirà només amb la mobilització general de la Gran Guerra. Esmentaré de passada que Jules Ferry, diputat republicà (aquí traduiríem radical) que havia estat ministre de la Instrucció Pública, va destacar també per la seva política d'expansió colonial, ideològicament molt lligada a la mateixa política lingüística francesa.

El resultat del procés d'estandardització del francès, llarg, tenaç i planificat a la francesa, és una llengua de gran prestigi literari (ja l'havien servida Ronsard, Malherbe; du Bellay n'havia exaltat ben aviat l'excel·lència; els grans autors teatrals, Molière, Racine, Corneille li donen la dimensió social...). Però que mai ningú no ha utilitzat fora dels àmbits formals. En canvi, i és un tret que cal destacar, l'àrea lingüística francesa ha preservat un sol estàndard. En el cas del Quebec, per exemple, hauria estat més plausible que sorgís un estàndard derivat, com va succeir amb l'anglès americà. En realitat, avui la norma francesa és exactament igual a Mont-real, a Reims, a Ginebra, a Verviers o a Brazzaville, particularment en aquesta darrera població. Les

6. L'Académie française, per Richelieu, el 1634. Posteriorment va ser inclosa a l'Institut de France (1795), que aplega cinc acadèmies, les quals normativitzen, en teoria, tots els àmbits del saber. Vegeu també John Earl Joseph, *Eloquence and power: The rise of language standards and standard languages*, Londres, Frances Pinter (Publishers), 1987, p. 132-158.

marques geolectals són mínimes, quasi anecdòtiques. L'altre fet sorprenent, que ja he esmentat fa un moment, és que l'estàndard francès té poca cosa a veure amb els parlars francesos informals, en l'actualitat també força homogenis. Les enormes divergències lèxiques, morfosintàctiques i estilístiques d'aquests parlars amb l'estàndard francès és una qüestió important, en la mesura també que aquest fet ha incidit de manera especial en l'evolució de la llengua literària i en la percepció que en té la societat.

El Quebec, que és, de tots els països de parla francesa, el que ha hagut d'afrontar el perill més gran de subordinació (a l'anglès), ha estat i és, com tothom sap, un gran laboratori d'experimentació sociolingüística. El paper dels traductors en la implantació d'un estàndard de qualitat hi ha estat crucial a partir dels anys cinquanta, en què s'hi organitza la professió, s'hi crea un ensenyament específic i s'hi fa un gran esforç terminològic.⁷ Els traductors quebequesos són en gran part responsables de la millora de la qualitat de la llengua que s'ha produït aquestes darreres dècades al Quebec, en proposar un model, un *pattern*, que constitueix també un model d'ús. D'altra banda, la gran majoria d'escriptors quebequesos actuals, entre els quals el nostre compatriota Jaume Folch i Ribas, un dels novel·listes més divulgats a França i als països de parla francesa, situen plenament la seva llengua literària en l'estàndard francès, igual que els escriptors africans d'expressió francesa, aquests darrers —Henri Lopès, Léopold Sédar Senghor, etc.— de vegades amb unes particularitats lèxiques i retòriques força interessants, però, que també podem observar en els escriptors africans d'expressió portuguesa (Mia Couto, Pepetela, etc.), i que, cal recalcar-ho, no afecten mai el cos de la norma.

També és unitarista l'estàndard alemany, basat en l'alt alemany (el conjunt dialectal de l'Alemanya del sud), que s'imposa com a llengua literària sobretot amb la traducció de la Bíblia per Martí Luter (1534), i que esdevindrà predominant en el context religiós i polític que sabem. En l'actualitat, després de múltiples evolucions, contràriament al cas de França, l'ús de les varietats dialectals —nombroses i ben vivents— no és considerat negativament. En l'estàndard, la norma fonètica només és aplicada estrictament al teatre i a la televisió, sobretot a l'estatal; en canvi, la norma ortogràfica, gramatical i retòrica domina tot l'àmbit de la llengua escrita. Una norma, val a dir-ho, tàcita, promoguda per institucions que no són del tot oficials: el diccionari fonètic Siebs, la gramàtica Duden (de base relativament compositiva, del 1901, i que un dels seus promotors, Konrad Duden, considerava provisional). Cal remarcar que en l'època de la divisió alemanya, existien dos Duden, el de Leipzig i el de Mannheim, amb diferències relativament notables. En la tendència evolutiva de la llengua alemanya actual intervenen posicions clarament ideològiques, lligades del tot a corrents polítics —contràriament al cas francès. L'estàndard alemany és polimòrfic: el de l'alemany suís conté variants molt importants.

I passem a l'anglès, que és un cas cèlebre, sovint citat com a exemple, de fals liberalisme lin-

7. Paul HORGUELIN, «La traduction à l'ère des communications», *Actes du Colloque Traduction et qualité de langue* (1984), p. 28-29.

güístic. En realitat, el model d'anglès estàndard va ser determinat, probablement durant els segles XVIII i XIX, per la política d'ensenyament. Un model prestigiós, que incloïa la imitació dels clàssics, Shakespeare, Tennyson, etc., de l'estil dels quals se separava tanmateix, i que havien de dominar les elits de tot l'Imperi. També conegut com «l'anglès de la Reina», o «d'Oxford», o més ençà, «de la BBC», que encara en constitueix la referència de qualitat. Cal afegir que un pas important en la seva evolució es va donar amb la publicació de l'anomenada versió King James de la Bíblia (1611), que va socialitzar un model de llengua únic mitjançant la pràctica religiosa.⁸

També esmentarem, més breument, altres casos d'estandardització unitarista peculiars: la de l'àrab, que va optar per la llengua clàssica de l'Alcorà, només entesa, encara avui, pels doctes, però pels doctes de totes les varietats per un igual. Hi va contribuir igualment la conjunció ancestral, en aquestes societats, del poder civil i el poder religiós. Que sigui mal o gens entès per capes molt extenses, il·letrades, de la població, no té efectes polítics rellevants, atesa la inexistència d'estructures democràtiques. L'exemple algerià és allisonador: el president se sol adreçar al país en àrab clàssic, que una majoria del poble no comprèn. Però el fet de la llengua estàndard, mal estandarditzada en realitat, és per si mateix un signe d'autoritat absoluta, que prima per damunt del discurs. I ha estat vist com un signe de feblesa política, aquests darrers temps, coincidint amb la crisi social i política que sabem, que el president mateix s'hagi adreçat a la població, alguna vegada, en l'àrab dialectal del país.

En el cas de l'hebreu estàndard, es va optar per l'adaptació de la llengua clàssica, només utilitzada en la litúrgia, sobretot a partir de la creació del Consell de la Llengua Hebrea, el 1890, en un procés d'unificació que culmina amb la normalització sancionada per l'Acadèmia de la Llengua Hebrea, creada el 1953. En realitat, l'estàndard hebreu es va imposar com una llengua nova, en part o del tot artificial, a una població plurilingüe (*jiddisch*, ladí, francès, àrab, rus, etc.), però en cap cas de base lingüística hebrea. Les varietats no formals inclouen barbarismes provinents d'aquestes llengües, però no es pot parlar de formes dialectals. Darrera aquesta estandardització, que gairebé podríem considerar utòpica, hi ha la mateixa voluntat nacional que va portar a la creació de l'Estat d'Israel. I es pot dir, finalment, que la literatura israeliana neix amb la instauració efectiva de l'estàndard, que passa a ocupar progressivament, en els sectors asquenases, el lloc que hi havia ocupat el *jiddisch*.

Un cas molt excepcional, també molt comentat pels teòrics de l'estandardització, és el noruec, amb dos estàndards que entren en competència, el *nyorsk*, basat en els dialectes rurals que havien resistit la influència del danès, i el *bokmål*, més marcat pel danès, l'antiga llengua dominant, d'implantació més urbana, i que conviu, de vegades també en els usos formals,

8. Vegeu Francesc VALLVERDÚ, *El català estàndard i els mitjans audiovisuals*, Barcelona, Edicions 62, 2000, p. 26-29. La *King James Bible* mateixa va ser realitzada per sis comissions acadèmiques que treballaven separatament a Westminster, Oxford i Cambridge. Sembla que Shakespeare hi va participar (el Salm 46 conté la seva signatura, segons em fa observar Josep Maria Jaumà). Als llibres de l'Antic Testament sobretot, els traductors i redactors d'aquesta versió s'esforcen a imitar els ritmes i l'estil del text hebreu.

amb quatre altres varietats, entre les quals el *riksmål*, de tendència arcaïsta. Tot i que el cas de l'estandardització complexa noruega és sovint citat com a exemple, les seves conseqüències en la producció literària han estat, segons sembla, negatives, en la mesura que han afavorit una producció de caire localista, sovint d'un interès únicament etnogràfic, i n'han donat una visió poc prestigiosa. Hi ha, finalment, exemples d'estandardització traumàtica en llengües com ara el xinès, durant el període maoïsta, i l'annamita, en el període de la colonització francesa del Vietnam.

Hem de destacar, en una percepció més teòrica d'aquesta qüestió, que cada procés d'estandardització lingüística és emmarcat per una norma sociològica —el grup d'usuaris mateix desitja allò que li serveix i que utilitza— i per una norma preceptiva —que determinen els experts, entre els quals els escriptors. Tota estratègia d'estandardització combina aquestes dues normes, en proporcions adaptades a cada situació. Cal afegir, però, que la introducció d'una norma preceptiva influeix i de vegades altera profundament les dades sociològiques. Com tot fet social, l'ús de la llengua conté grans inèrcies. La norma preceptiva pot provocar-hi una dinàmica nova. Ho afavoreix, en aquest sentit, l'estranya relació del parlant amb la pròpia llengua, plena de passió, però també de forats de memòria.

Factors històrics molt diversos, doncs, i polítiques lingüístiques ben programades (la francesa) o més oportunistes, han donat situacions i estratègies d'estandardització també molt diverses. En tots els casos, l'evolució literària hi té un paper determinant, i en aquesta evolució, de manera també molt diversa, la traducció. Ja hem vist que la traducció de la Bíblia en alt alemany convertia aquesta varietat en una llengua de caràcter literari. Les traduccions dels clàssics llatins i grecs al toscà va convertir aquesta darrera llengua vulgar en una llengua apta per a l'«arte». En canvi, la traducció té molt poca incidència en la constitució i l'evolució del francès. Comparat amb els altres estàndards, la llengua francesa es nodreix d'ella mateixa, i la polèmica sobre el paper i el caràcter de la traducció, coneguda com de «les Belles étrangères», durant el segle XVII, que enfronta les posicions creatives d'Amyot i de Perrot d'Ablancourt (les traduccions creatives són «belles mais infidèles», en una al·legoria amorosa molt francesa) amb les que durant el segle següent defensarà Madame Dacier, literalista, no desembocarà en un veritable programa de traduccions, que més aviat quedaran arraconades. En síntesi, Madame Dacier, traductora de la *Ilíada* en prosa, preconitzava un sistema de traducció literal que pogués donar una idea, si més no, del tema, tot deixant per descomptat que cap traducció d'una obra mestra no podia esdevenir, en la llengua d'arribada, una altra obra mestra. Potser només durant el segle XIX, amb autors com Baudelaire, que escriuen voluntàriament en un «mal francès», imitant de vegades trets estilístics anglesos de Poe o de Quincey —que ell mateix tradueix o adapta o «afusella»—, es produeix una evolució de la norma. Però, de fet, quan Baudelaire tradueix Poe, el poema «El corb», per exemple, ho fa en el mateix paisatge teòric de l'*Ancien Régime*. També Mallarmé tradueix el mateix poema de Poe —aquest i d'altres— de manera semblant, en una prosa literal i decebedora. La lliçó és clara: la cultura francesa no necessita la traducció per a produir obres importants. En prescindeix. Si per cas, és en la llengua que determinats autors, a partir de Baudelaire i sovint

només per esnobisme, experimenten amb calcs anglesos o eventualment alemanys. En certs àmbits, com ara als diaris, la disposició imita també les fórmules angleses.

En canvi, llengües com ara el rus, l'alemany mateix, el txec, troben un model literari homologable amb les grans llengües europees mitjançant les traduccions. El cas de l'alemany durant el període romàntic va ser estudiat magistralment per Antoine Berman.⁹ Aquí el model traductiu era apropiador. Les traduccions, considerades obres literàries pròpies, aportaven els nous models estètics i també unes noves possibilitats a aquelles llengües. El rus, per exemple, s'havia vist subordinat, en literatura, al francès, la llengua de l'elit. En pocs anys, mitjançant una política de traduccions eficaç, el rus i moltes altres d'aquestes llengües, relegades fins aleshores a usatges col·loquials i a la literatura popular, passen a ser llengües literàries plenament modernes.

L'estandardització del català i la traducció

El mateix fenomen es produirà amb el català durant les últimes dècades del segle XIX, particularment amb les traduccions que impulsa l'empresa de L'Avenç. Es pot dir que l'elaboració de la norma i la tasca de traducció segueixen camins paral·lels. En l'empresa de fixació de les normes, Pompeu Fabra tindrà molt en compte, a més a més, els estàndards europeus més importants: l'italià, el francès i l'anglès. Vull recalcar, en aquest sentit, la importància que van tenir la seva *Gramàtica francesa* (1919) i també la *Gramàtica anglesa* (1924, encara que redactada temps abans). Es tracta de dos manuals relativament senzills que tenen la particularitat de ser poc o molt comparatius. Més que manuals destinats a un públic interessat pels idiomes, són obres que sotmeten el català a la prova de l'estranger —per fer servir l'expressió de Berman. La nova llengua normalitzada havia de posseir capacitats semblants a les grans llengües. I les dues gramàtiques en són, en la pràctica, la comprovació. Cal afegir que no és cap coincidència si totes dues gramàtiques apareixen publicades a l'Editorial Catalana, que dirigia Josep Carner i que sufragava, en part, Francesc Cambó.¹⁰

Cal fer esment, en aquest punt, d'una obra interessant d'aquell moment, i molt poc coneguda, dedicada específicament al tema que tractem: *La reconstrucció del llenguatge literari català*, de mossèn Josep Calveras.¹¹ Les aportacions teòriques d'aquest autor han estat destacades per autors com Aracil i Castellanos.¹²

9. Antoine BERMAN, *L'épreuve de l'étranger*, Paris, Gallimard, 1984.

10. Si més no en el moment de la publicació de la *Gramàtica francesa*, el 1919.

11. Josep CALVERAS, *La reconstrucció del llenguatge literari català*, Barcelona, Biblioteca Balmes, 1925, designat com a «Estudi d'orientació» per l'autor mateix.

12. Lluís ARACIL, *Dir la realitat*, Barcelona, Edicions Països Catalans, 1983, p. 75 i Carles CASTELLANOS, *Llengua...*, 2000, p. 74.

Un segon gran episodi que hem de destacar, en aquesta conjunció històrica de traducció i estandardització, és, justament, la iniciativa camboniana, plenament noucentista, de la Fundació Bernat Metge, que comença durant la segona meitat dels anys vint. La finalitat de l'empresa era la traducció sistemàtica dels autors clàssics grecs i llatins, amb l'objectiu final de prestigiar la llengua receptora i de posar-la a l'alçada de les grans llengües europees. Com hem vist més amunt, aquest projecte n'imitava un altre que s'havia experimentat sis segles abans a Florència, on els prínceps havien encarregat a traductors-escriptors les mateixes traduccions dels clàssics al toscà. Aquestes traduccions havien prestigiat la llengua dels florentins —convertint-la en llengua «de arte»—, i havien obert les portes a l'aparició dels grans escriptors que tots coneixem. Amb sis segles de distància, Cambó, entronitzat com el nou príncep mecenes de la nostra època, procedia doncs a la mateixa empresa, tot esperant l'arribada, un cop la llengua prestigiada, d'un o de diversos Dants. El prestigi, efectivament, es va assolir segons les expectatives inicials. Tots hem sentit dir o fins i tot hem dit, amb un gran orgull, que en català trobem traduïts tots els clàssics. Una altra cosa és si aquesta iniciativa va tenir efectes concrets en la llengua literària, com els havia tingut en el toscà. I em sembla que no. Per una banda, els clàssics grecs i llatins, molts dels quals clarament menors, ja no tenien durant el segle xx el mateix paper que havien tingut sis segles abans —ja no eren objecte d'*imitatio*, els models havien canviat—; per l'altra, les opcions lingüístiques de les versions catalanes no sempre eren clares, si més no homogènies. Em sembla que ho hem de dir. El prestigi per a la llengua era innegable, però era el prestigi dels lloms. Aquella tasca ingent de traducció, altrament ben meritòria, va tenir pocs efectes en l'evolució de la nostra llengua literària. Més aviat va afegir-hi confusió.¹³

L'altra empresa traductiva de Cambó dobla l'experiència de l'alemany, que quatre segles abans havia bastit la seva llengua literària a partir de la versió que Luter havia fet de la Bíblia. La Fundació Bíblica Catalana es va iniciar de manera menys planificada que la Bernat Metge, però amb una ambició més literària que la Bíblia que el pare Ubach traduïa al mateix temps. No m'entendré més en aquesta qüestió, tot i que em sembla que les versions publicades de la Fundació Bíblica podrien haver tingut, atès el ressò que per a la llengua representava l'Església, una funció infinitament més eficaç que la dels clàssics.¹⁴ Les versions ulteriors de Montserrat, més populars, sobretot les dels anys seixanta, van exercir una influència altrament més important.

Amb això m'he referit a dos dels episodis principals en la política de traducció al català, tots dos situats en el període i en el context noucentista. Una altra qüestió, però, és que, igual que en la creació literària, en la traducció, la llengua, la van anar forjant, amb opcions poc o molt individuals, els mateixos traductors. Pere Gimferrer ja ha mostrat quins models de llengua uti-

13. J. V. Foix tenia tots aquests volums com a lectura de capçalera, i els citava sovint. Més enllà de Foix, em sembla que van tenir pocs lectors.

14. De fet, durant els anys vint i trenta, la gran divulgació a escala social de l'estàndard català, amb grandeses i limitacions, la fa l'obra de Josep Maria Folch i Torres, que compensa, durant els anys vint sobretot, la manca d'ensenyament del català a les nostres escoles.

litzaven els escriptors catalans que col·laboraven regularment als diaris.¹⁵ Les relacions d'aquests models amb les varietats efectivament parlades eren variables, però l'èxit social d'aquestes col·laboracions tenia també molt a veure amb la distància que adoptava respecte dels parlars reals. En Carner trobem la conjunció d'influències estrangeres —en forma de nombrosos calcs acceptats voluntàriament— amb el parlar més genuí i expressiu de la Barcelona de l'època. El primer Riba traductor és sovint literalista i de vegades exageradament artificios, tot i que la seva actitud, tant pel que fa a la llengua com al model traductiu, varia, especialment quan s'ocupa dels clàssics. Escriptors més tardans d'aquest període, ja al tombant dels anys trenta i en l'òrbita de les Edicions Proa, semblen haver trobat un punt més just per a la traducció: Domènec Guansé, per exemple, més discret perquè més traductor. En general, la política de traducció d'aquesta editorial que dirigia, en l'aspecte literari, Joan Puig i Ferrater, representa l'assoliment d'un model plenament professional, en el qual cal incloure també un tipus de llengua versàtil, amb una amplitud expressiva comparable a la del francès o de l'espanyol.

No em sembla escaient, ara, però, de fer un inventari, ni que sigui resumit, de la història de la traducció al català durant el segle xx. El nou *Diccionari de traductors catalans*, que ja és gairebé a punt, donarà una visió completa i inèdita de la feina ingent que van fer els nostres traductors i accessòriament de les orientacions lingüístiques que hi van donar. No podem deixar d'esmentar, tanmateix, per la gran dimensió social que van tenir, les versions bíbliques de Montserrat, a partir dels anys seixanta, realitzades per un equip en què va col·laborar intensament el pare Guu Camps. El model de llengua d'aquelles versions, extensament divulgades a les esglésies del Principat i de les Illes —que aleshores eren pràcticament l'únic espai de socialització de la nostra llengua—, i que significava un compromís entre el model literari dels anys trenta-quaranta i les noves tendències de divulgació popular —que Eugène Nida teoritzava al mateix temps—, ha deixat, poc o molt visible, una empremta profunda en la retòrica de l'estàndard. Tot això paral·lelament a les tendències «fidelistes» —un terme moral que s'aplica curiosament també a la tècnica literalista dels anys seixanta i setanta, encapçalada, en castellà, per José Maria Valverde. Vull fer constar, tornant a les versions bíbliques de Montserrat dels anys seixanta, que el mètode traductiu tenia en consideració el públic *real*, la seva situació cultural i, en una mesura relativa, la seva capacitat lingüística. Les versions importants d'abans de la guerra, en canvi, s'adreçaven més aviat a un públic *ideal*, en realitat inexistent, però que la mateixa dinàmica de difusió literària havia d'anar creant. Aquest fet em sembla essencial per a comprendre i justificar el caràcter artificios que presenten, als ulls d'un lector d'avui, moltes de les traduccions dels anys vint i trenta. Però també l'ambició del moment, emparada per unes expectatives i una ideologia certament optimistes. Però l'existència d'un públic ideal s'explica també per una *estratègia seqüenciada d'estandardització*, molt escaient amb la ideologia nou-

15. Pere GIMFERRER, *Literatura catalana i periodisme*, Barcelona, Centre d'Investigació de la Comunicació, Generalitat de Catalunya, 1996.

centista: produir uns models per a una elit (que llegeix els clàssics), la qual s'encarregarà en una segona fase de divulgar el model de llengua entre el gran públic. En canvi, els textos sagrats i de la litúrgia arriben directament al públic de les esglésies, sense mitjancers ni alteracions.

Les noves funcions de l'estàndard català

Amb els canvis polítics favorables que tenen lloc al final dels anys setanta, es produeix, però, en aquest itinerari vacil·lant, un seguit de canvis radicals. Per una banda, les escoles poden proporcionar ara l'aprenentatge de l'estàndard. La televisió, les ràdios i els diaris representen, per l'altra, un nou espai de socialització, però exigeixen també uns canvis en la delimitació de l'estàndard, que ja no podem anomenar llengua literària —de fet, la literatura ja fa anys que va, a tot el món, per camins lingüístics molt més complexos. La llengua ha de cobrir d'avui per demà unes noves funcions, especialment en l'àmbit de l'oralitat, però també en la producció periòdica escrita.¹⁶ La improvisació inicial pel que fa a les qüestions lingüístiques s'ha anat compensant, en l'àmbit teòric, amb una successió de treballs remarcables, entre els quals esmentaré ara els de Francesc Vallverdú, i especialment, aquest any passat, *El català estàndard i els mitjans audiovisuals*.

Les dificultats d'implantació d'un estàndard català adient a les noves funcions provenen, com saben tots els presents, de la improvisació inicial i, al meu parer, sobretot, de la poca importància que els responsables d'aplicar-lo van donar-hi i hi donen. Els problemes, pel que fa als criteris lingüístics de traducció i de doblatge, es van anar esvaint durant els anys noranta, sobretot amb la publicació, el 1997, de les directrius de la Comissió de Normalització Lingüística de TVC.¹⁷ Cal considerar que aquest model lingüístic, basat en l'experiència de més de quinze anys, ha d'esdevenir el *pattern* de la llengua de grups socials d'origens lingüístics molt diversos, cosa que no passava durant els anys vint o trenta. I ha d'incidir, lògicament, en la llengua escrita.

Amb tot, ens correspon com a traductors, obligats a comparar la funcionalitat dels estàndards diversos i a millorar el nostre quan es pot, realitzar algunes observacions que em semblen importants. Em refereixo, per exemple, a la delimitació fina entre usos formals i informals. És un fet que les llengües europees i asiàtiques que traduïm més sovint (penso en l'àrab, el xinès i el japonès) hi estableixen unes fronteres precises. La llengua ha de poder dir allò que vol dir, però també ens ha de dir la manera com ho diu (això ho fa la sintaxi i l'ortografia, de vegades), i també qui parla, des d'on parla i per a qui parla (això correspon, entre d'altres, a les marques de gènere i sobretot de registre). És essencial, per tant, que cada missatge contingui les marques que corresponen: la *diferenciació de registres* és essencial, i també la *singularització res-*

16. Vegeu Michael STUBS, *Language and literacy: The sociolinguistics of reading and writing*, Londres, Routledge & Kegan Paul, 1980, p. 23.

17. Comissió de Normalització Lingüística de TVC, 1997.

pecte de les altres llengües veïnes. És important conservar o innovar les marques d'allò que Bibiloni anomena «categories situacionals».¹⁸ Un cert ecumenisme de registres ens ha dut a prescindir, ingènuament, de marques que, a l'hora de traduir les llengües que les tenen, ens manquen.

D'altra banda, durant els anys vuitanta, per resoldre situacions d'emergència lingüística —lligades a les noves funcions de l'estàndard—, van sorgir un seguit de llibres d'estil especialment pensats per a l'escriptura periodística, però que van influenciar també alguns sectors editorials (que van precipitar-se a adoptar normes d'estil semblants). Tot i que, en realitat, les desviacions de la norma que plantejaven eren escasses, van tenir una certa incidència pel fet del caràcter reductiu d'algunes de les recomanacions. La finalitat era de parlar al «lector mitjà» amb un nivell de llengua que li fos «assequible».¹⁹ I també que el model recomanat s'acostés més a la varietat central i especialment al parlar barceloní (un diari que encapçalava el moviment era venut sobretot a Barcelona). S'invocava, també, de vegades, l'exemple d'alguns escriptors. I es distingia, pel que fa a l'aplicació estricta de les normes d'estil, entre els textos informatius i els d'opinió: en aquests darrers es respectava el criteri lingüístic i normatiu de l'autor. Posteriorment, d'altres publicacions han seguit camins semblants —tot i que amb recomanacions divergents—, però en general determinats per l'acceptació d'un estat lingüístic que es considerava difícil de canviar.

Crisi de les llengües, crisi del català

La polèmica que es va originar aleshores, que després va minvar, però que ha deixat, si més no en el públic, una certa confusió, se situava en un context de reimplantació de l'ús social del català. Però coincidia, a més, amb un fenomen que es va donar especialment durant els anys vuitanta i que en alguns aspectes encara perdura: l'anomenada «crisi de la llengua».²⁰ En efecte, a la majoria de països va sorgir en aquells anys la sensació generalitzada d'una crisi dels models lingüístics, que semblaven inadaptats a les noves necessitats de comunicació. Les causes d'aquesta «crisi» es poden resumir en tres punts: en primer lloc, la massificació de l'ús públic de la llengua. La multiplicació vertiginosa dels sistemes de comunicació (televisió, ràdio, etc.) permetia efectivament l'accés al nivell públic a parlants sense gaires competències lingüístiques (i que fins aleshores n'havien estat exclosos). En segon lloc, es desenvolupaven noves formes de comunicació, que alhora exigien nous tipus de discurs i formes diferents de producció cultural i

18. Gabriel BIBILONI, *Llengua...*, 1997, p. 95.

19. *Un model de llengua pels mitjans de comunicació: Llibre d'estil del Diari de Barcelona*, Barcelona, Empúries, 1987, p. 25.

20. Vegeu Jacques MAURAS (ed.), *La crise des langues*, Québec, Gouvernement du Québec, Conseil de la langue française, 1985.

sobretot lingüística. Finalment, la pedagogia de la llengua havia sofert canvis importants a molts països durant els anys setanta, i havia passat de tenir la situació clàssica predominant a ocupar un lloc de vegades fins i tot marginal. Aquests tres factors, doncs, van determinar una sensació de crisi dels estàndards, i es van iniciar un seguit de reformes ortogràfiques i lèxiques que en la majoria de les llengües han acabat en ben poca cosa o en no res. S'ha fet sentir, però, la necessitat d'una *regulació social* de les competències lingüístiques, i hi ha països que ja han pres mesures clares, com en el cas de França, on Jack Lang presentava fa quatre mesos el nou projecte d'ensenyament secundari, que se centra sobretot a reforçar espectacularment aquestes competències lingüístiques.

La necessitat de regular socialment, doncs, aquestes competències s'ha fet sentir encara més en el cas del català. El problema es planteja de manera més concreta i urgent pel que fa a la traducció: sense la implantació social efectiva d'un estàndard ric, comparable en amplitud als altres estàndards europeus, sobretot en l'aspecte estilístic, els traductors no poden traduir en bones condicions. Com tampoc no poden escriure en bones condicions molts escriptors. En aquest sentit, la poca d'ambició lingüística dels *media* catalans em sembla molt perjudicial, tant per a la llengua en si com per al seu ús social. (Malgrat que hi ha teòrics del nou àmbit de la periodística que s'esforcen a recalcar la importància de l'elocució.)²¹ Hem parlat de la pedagogia de la llengua, referint-nos a les escoles, però també és cert que la llengua, en el seu ús públic, esdevé igualment una escola. L'estàndard, com la llengua en general, s'aprèn. Els *media*, pertot arreu, ajuden a entendre el món, però també ensenyen a argumentar, a utilitzar els mots, a construir frases i a organitzar el discurs.²² És una evidència que dol fins i tot haver de destacar.

Els nous camins de la llengua literària

D'altra banda, tornant a la llengua literària, que havíem abandonat en parlar dels anys vuitanta, i que havia designat tradicionalment això que anomenem estàndard, s'ha produït des de fa més d'un segle i mig una evolució important: d'ençà de Mallarmé —que és la referència habitual en aquests casos, però n'hi hauria moltes d'altres— la llengua ha esdevingut més que mai matèria de creació. Els antics models canònics —en els quals pensen generalment els lingüistes quan pensen en la literatura— han deixat de ser vigents, i l'escriptor travessa i juga la frontera dels parlars formals i de les varietats informals en un gest que és en si mateix marcadament estilístic. La transgressió dels límits funcionals de la llengua —i de vegades també de la norma gramatical— ha esdevingut en molts autors i corrents un element important de l'estil. La lite-

21. Vegeu les publicacions de la Societat Catalana de Comunicació.

22. En aquest sentit, vegeu Carles DUARTE I MONTERRAT «Llengua i mitjans de comunicació a Catalunya», *Treballs de Comunicació*, núm. 4 (1993), p. 61, i també Josep M. CASASÚS, «La periodística com a experimentació de la nova retòrica», *Periodística*, núm. 6 (1993), p. 126.

ratura d'avui conté un factor important d'experimentació lingüística, cosa que, fins al segle XIX havia estat aturada pel poder conservador de la *imitatio*. Però perquè hi hagi transgressió dels límits, o perquè aquesta transgressió produeixi un sentit, cal que la llengua tingui límits, i marques, i que aquests límits i aquestes marques siguin clars. I és aquest un dels grans problemes funcionals que el català literari ha de resoldre. La confusió es dona contínuament entre els parlants, però, cosa més greu, també sovint entre els que teòricament han de difondre avui el *pat-tern* formal: locutors, periodistes i aquesta figura nova que no té nom i que coneixem darrerament com a comunicador (de fet, tot home és, per definició, un comunicador). Els criteris reduccionistes, juntament amb un coneixement insuficient de les possibilitats de l'estàndard han portat a aquesta situació. Potser caldria invocar, atesa la situació, més *ambició* lingüística.

En aquestes condicions, diguem-ho tot, es fa difícil de traduir, per exemple, Proust: Jaume Vidal Alcover va inventar una correspondència dinàmica en els registres informals de les classes altes franceses, mitjançant la substitució pel parlar dels aristòcrates mallorquins, això amb un èxit relatiu, perquè poca gent s'adonava de l'especificitat del nou registre. Però d'altres traductors han hagut de traduir el mateix autor i molts d'altres resignant-se de vegades a introduir-hi reduccions per causa de l'autolimitació lingüística (que a voltes prové del traductor mateix, però molt sovint també de les normes d'estil de l'editor). I no parlaré només de Proust, de Pound, de Pessoa, autors que tenen al capdavant la reputació de difícils. La qüestió és encara més palesa, curiosament, quan la traducció afecta els gèneres més regulats retòricament. L'amplitud lèxica o estilística d'un article periodístic, fins i tot estrictament informatiu, d'una al·locució televisiva, és sovint molt menor en català que no pas en francès, en anglès o... en espanyol. L'hàbit de la reducció estilística ha arrelat. Als traductors ens costa, en català, d'implantar nous clixés, en un context de pessimisme pel que fa a la capacitat del destinatari d'assimilar-los. I una conseqüència paradoxal: pot molt ben ser que el mateix lector o oient català que accepta l'exigència d'un nivell lingüístic i especialment retòric en espanyol la rebutgi en català. El problema és lògic, atès l'aprenentatge lingüístic desequilibrat de moltes de les generacions d'avui. Però res no indica que això no es pugui redreçar.

La qualitat lingüística i la traducció

Si analitzem, però, el corpus de traduccions literàries que ha aparegut durant aquests deu anys darrers, hi observarem unes diferències notables amb les de la dècada anterior —en què se situava el nucli de la «crisi»—, tant pel que fa a les tècniques traductives, que ara són més depurades i sistemàtiques, com pel que fa a la qualitat lingüística. Hi ha tingut un paper important, al meu parer, la creació al nostre país d'una formació universitària específica, inspirada sobretot, el primer temps, en els ensenyaments d'aquest tipus que s'havien desenvolupat a Bèlgica (Mons) i al Canadà (Mont-real, Ottawa). Aquest ensenyament ha format traductors o bé els ha servit de referència. Els resultats en l'àmbit concret de la traducció literària es comencen a notar durant

els anys noranta, després del desori traductiu de la dècada anterior, també coincident amb la «crisi de la llengua», però lligat a l'evolució editorial catalana d'aquell moment. (Els anys vuitanta, un seguit de petites editorials es llancen a publicar traduccions —que semblen comptar amb un públic nombrós— a un ritme que els antics professionals no poden cobrir. D'aquesta manera sorgeix una generació de traductors nous, moltes vegades improvisats, que fan l'aprenentatge directament, per dir-ho així, a les impremtes.) També cal dir, contràriament, que és durant els anys vuitanta que es recupera la figura del gran traductor. Xavier Benguerel, per exemple, veu reeditades o fins i tot editades per primera vegada en algun cas les seves importants versions prosòdiques. En certa manera, això és un indicatiu del canvi que s'acosta i que vivim als nostres dies. La qualitat traductiva i la qualitat lingüística són aspectes que avui es consideren essencials i inseparables. I s'ha anat forjant, amb aquest criteri, un cos de traductors plenament professionals que poden aportar experiències noves, en tots els gèneres, a la millora de la norma.

Bibliografia

- ARACIL, Lluís. *Dir la realitat*. Barcelona: Edicions Països Catalans, 1983.
- BERMAN, Antoine. *L'épreuve de l'étranger*. París: Gallimard, 1984.
- BIBILONI, Gabriel. *Llengua estàndard i variació lingüística*. València: Edicions 3i4, 1997.
- CALVERAS, Josep. *La reconstrucció del llenguatge literari català*. Barcelona: Biblioteca Balmes, 1925.
- CANO, M. Antònia; MARTINES, Josep; MARTINES, Vicent; PONSODA, Joan J. [ed.]. *Bescanvi i identitat: Interculturalitat i construcció de la llengua*. Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 1999.
- CASASÚS, Josep Maria. «La periodística com a experimentació de la nova retòrica». *Periodística* [Barcelona, IEC], núm. 6 (1993), p. 125-129.
- CASTELLANOS, Carles. *Llengua, dialectes i estandardització*. Barcelona: Octaedro, 2000.
- DUARTE I MONTSERRAT, Carles. «Llengua i mitjans de comunicació a Catalunya». *Treballs de Comunicació* [Barcelona, IEC], núm. 4 (1993), p. 61-70.
- FABRA, Pompeu. *Gramàtica anglesa*. Barcelona: Editorial Catalana, 1924.
— *Gramàtica francesa*. Barcelona: Editorial Catalana, 1919.
- GIMFERRER, Pere. *Literatura catalana i periodisme*. Barcelona: Centre d'Investigació de la Comunicació; Generalitat de Catalunya, 1996.
- HORGUELIN, Paul A. «La traduction à l'ère des communications». *Actes du Colloque Traduction et qualité de langue* [Quebec, Conseil de la langue française] (1984), p. 24-35.
- JOSEPH, John Earl. *Eloquence and power: The rise of language standards and standard languages*. Londres: Frances Pinter (Publishers), 1987.
- LAMUELA, Xavier. *Català, occità, friülà: Llengües subordinades i planificació lingüística*. Barcelona: Quaderns Crema, 1987.

- MARÍ, Isidor [ed.]. *Jornades per a la Cooperació en l'Estandardització Lingüística*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2000.
- MAURAS, Jacques [ed.]. *La crise des langues*. Québec: Gouvernement du Québec; Conseil de la langue française, 1985.
- NADAL, Josep Maria. *Llengua escrita i llengua nacional*. Barcelona: Quaderns Crema, 1992.
- STUBS, Michael. *Language and literacy: The sociolinguistics of reading and writing*. Londres: Routledge & Kegan Paul, 1980.
- TELEVISIÓ DE CATALUNYA. *Criteris lingüístics sobre traducció i doblatge*. Barcelona: Edicions 62, 1997.
- Un model de llengua pels mitjans de comunicació: Llibre d'estil del Diari de Barcelona*. Barcelona: Empúries, 1987.
- VALLVERDÚ, Francesc. *El català estàndard i els mitjans audiovisuals*. Barcelona: Edicions 62, 2000.